

Palmyre Oomen

Schepping

▼ *Deze bijdrage is een proeve van een 'derde denkweg' in het omgaan van de theologie met de natuurwetenschap. Een weg waarin contact en leerbereidheid het winnen van conflictueuze afkeuring of neutrale afzijdigheid. Door het oor te luisteren te leggen bij moderne inzichten omtrent de fundamentele aard van de werkelijkheid - inzichten die meer op de biologie dan op de mechanica teruggaan - krijgt de theologie een denkkader aangereikt om het scheppingsgebeuren anders te zien.*

Inleiding

► Wanneer we als gelovigen van 'schepping' spreken, zeggen we daarmee dat de wereld haar bestaan dankt aan God. En als we daar Bijbelse taal voor gebruiken, dan komen vooral de beelden van Genesis 1 naar boven. Daarin scheidt God in zes dagen de wereld, met hemellichamen, water en land, planten, dieren en de mens, waarna hij op de zevende dag rust.

De vraag waarmee we ons in onze wetenschappelijk georiënteerde cultuur geconfronteerd zien, is of al die kosmische en biologische gebeurtenissen intussen niet ingevuld zijn met kennis vanuit de natuurwetenschappen. Is het niet de oerknal waarmee de wereld is ontstaan? Vertelt de evolutietheorie ons niet hoe in een proces van miljarden jaren de soorten levende wezens niet naast elkaar maar uit elkaar zijn ontstaan, inclusief de mens? Wat kunnen we dan nog met dit zo fraai verwoorde idee van schepping uit het eerste Bijbelverhaal?

Wat geloof ik als ik geloof dat God Schepper is?

Je kunt dan schematisch op drie manieren reageren: 1) zeggen: De natuurwetenschap is fout, ze vertoont gaten die alleen met God gevuld kunnen worden (creatio-

nisten en intelligent design aanhangers); 2) zeggen: De taal van het scheppingsverhaal is poëtisch en heeft dus niets te maken met natuurwetenschappelijke inzichten. Ik geloof dat mijn bestaan gewild en gedragen wordt door God, daar doet kosmologie of biologie niets aan af; of 3) zeggen: Inderdaad wil het scheppingsverhaal geen feitenrelaas zijn, het geeft beeldend uitdrukking aan onze afhankelijkheid van God (bijvoorbeeld), maar hoe valt die dan te rijmen met wat we verder menen te weten over hoe de wereld in elkaar zit? Wat geloof ik dan als ik geloof dat God Schepper is?

Deze derde denkweg is degene waarvan ik hier een proeve laat zien, als een vorm van *fides quaerens intellectum* (geloof dat inzicht zoekt).

Om te beginnen wil ik kort nader verkennen hoe het scheppings-idee in de theologie gestalte heeft gekregen, en onder invloed van de natuurwetenschap (met name van Newtons mechanica) gaandeweg van karakter is veranderd. Vervolgens wil ik andere Bijbelse noties over Gods handelen opnemen, noties waarin Gods handelen gezien wordt als een appèl dat ter realisering onze respons nodig heeft. Waar het mij om gaat, is te laten zien dat binnen een ander denkkader, een denkkader dat meer geënt is op de biologie dan op de mechanica, deze twee - schepping en appèl - kunnen samenvloeien, en daarmee leiden tot een ander denken over schepping, met verrassende consequenties.¹

1 In deze bijdrage maak ik gebruik van eerder gepubliceerd materiaal (te vinden op: www.palmyreoomen.nl).

Theologische beelden van schepping

In mijn eerste artikel in dit TGL-nummer, 'De verzelfstandiging van de natuurwetenschap', heb ik onder meer stilgestaan bij de visie van Thomas van Aquino, en hoe hij God als eerste zijnsoorzaak ziet. Ik heb dat proberen toe te lichten met de relatie van het filmgebeuren en de lichtbron. De beelden delen in het licht van de lichtbron en daardoor 'zijn' ze, maar op een volstrekt afhankelijke manier. Zou de lichtbron stoppen met licht geven - de beelden waren wég. Op zo'n manier thematiseert Thomas dat ons zijn geheel en al afhangt van God die het zijn-zelf is. Dit beeld van schepping maakt duidelijk dat schepping als doen-zijn niet beperkt is tot een daad op 'tijdstip nul', maar een *permanente* activiteit van God is.²

Mede onder invloed van Newtons mechanica verandert dit beeld van God als Schepper echter ingrijpend. Meer en meer wordt 'schepping' dan uitsluitend opgevat als een eenmalige daad van God 'in den beginne', en wordt God getekend als de unilaterale maker van de wereld (voor het behoud waarvan God niet meer nodig is) en als bron van haar natuurlijke orde, de 'scheppingsorde'. Binnen deze vorm van denken gaan de begrippen 'natuur' en 'schepping' nagenoeg samenvallen. De natuurwetten bijvoorbeeld worden gethematiseerd als onveranderlijke, door God gewilde en aan de wereld opgelegde wetmatigheden.³ Opvallend aan dit denkmodel is dat Gods

2 Overigens leert Thomas wel dat de wereld een begin heeft. Dit echter op Bijbelse gronden, niet omdat dit scheppingsidee van 'doen delen in het zijn' zelf een begin veronderstelt.

3 Ook in theologieën die relatie zoeken met de natuurwetenschappen blijft dit idee van door God opgelegde natuurwetten nog vaak onverminderd van kracht. Zie bijvoorbeeld de modellen van Nancy Murphy of van John Polkinghorne beschreven in 'Theologische perspectieven op de natuurwetenschap' (dit TGL-nummer).

In dit model staat God om zo te zeggen niet aan de 'maakkant' maar aan de 'trekkant', de kant van inspiratie en appèl.

activiteit vooral in het verleden is gesitueerd, en ook het utopisch goede ligt hier in een ver verleden: het door menselijk falen verloren gegane paradijs.

Gods handelen als appèl

Er zijn in de theologie ook heel andere wegen betreden om over

Gods handelen ten aanzien van de wereld na te denken. Vaak minder direct gerelateerd aan het scheppingsmotief, en meer bijvoorbeeld aan het uittocht- of pinkstermotief.⁴ Er wordt dan een beeld geschetst van gaan naar een andere land, van verandering, waar het 'goede' niet achter ons ligt maar vóór ons, in een toekomst *waar we zelf aan moeten meewerken*. De nadruk ligt daarbij op een voorstelling van God die ons tot zijn visioen van een vernieuwing van de aarde inspireert en ons oproept om dat te verwezenlijken. In dit model staat God om zo te zeggen niet aan de 'maakkant' maar aan de 'trekkant', de kant van inspiratie en appèl.

Met 'appèl' wordt het mechanistische denkkader doorbroken. In plaats van iets te produceren dat daar verder zelf niet als subject aan hoeft mee te werken (het timmeren van een tafel bijvoorbeeld), houdt appèl in dat je de *medewerking van anderen als actief subject nodig* hebt om je bedoeling te realiseren.

Ik geef wat voorbeelden om dat verschil goed invoelbaar te maken, want dat is voor wat komt cruciaal. Ik kan bijvoorbeeld een kind tegenhouden voor een naderende tram, ik kan een

4 W.B. Drees, "Playing God? Yes!". Religion in the Light of Technology, in: Zygon 37(2002)3, 643-654.

schilderij of een kledingstuk maken. Noch van het kind, noch van het wordende schilderij of het kledingstuk is medewerking nodig voor het resultaat. Het is ook duidelijk wie het doet: 'ik' in dit geval. Maar dan andere voorbeelden: een leerkracht probeert een wiskundig verband uit te leggen, maar het begrijpen daarvan gebeurt door de leerling zelf (of niet). Of een dirigent: de dirigent is voor het ten gehore brengen van de muziek aangewezen op de blazers en strijkers enzovoort. Of een choreograaf: hij ziet de danspassen voor zich, maar ze worden enkel (meer of minder bevredigend) gerealiseerd door de dansers. Kenmerkend voor het werk van deze leraar, dirigent of choreograaf is dat ze de medewerking van anderen als actieve subjecten nodig hebben om hun bedoeling te realiseren, en dat in die realisering hun eigen werken onscheidbaar verborgen zit.

In een model dat de nadruk legt op Gods appèl, op God die ons verlangen wekt, is God op een analoge manier voor de realisering van wat God beoogt aangewezen op het werken van de wereldlijke subjecten, van 'ons' dus.

Deze visie is uitgewerkt in veel moderne theologieën. Er wordt dan gezegd dat God enkel mensenhanden heeft bijvoorbeeld (Dorothee Sölle) of dat wij mede-schepper zijn ('created co-creator' zegt de Amerikaanse theoloog Philip Hefner). Gods werking als appèl wordt verwoord als *De Stem in het gebeuren* (Nico Bouhuijs en Karel Deurloo). In dezelfde trant spreekt Gijs Dingemans van *De Stem van de roepende*.

Wat je nu in de praktijk vaak ziet, is dat beide modellen van Gods handelen tegelijkertijd *doch gescheiden* gebruikt worden, en wel het unilaterale mechanistische scheppingsmodel ten aanzien van de dode natuur met haar zodoende op God teruggaande natuurwetmatigheden en karakteristieken, en het relationele appèlmodel specifiek om Gods relatie tot mensen te tekenen.

Gods appelleren is niet beperkt tot Gods relatie tot de mens, maar is een fundamenteel aspect van Gods relatie tot alles wat bestaat, beter gezegd: tot al wat daardoor gáát bestaan.

Een tweedeling die de overige levende organismen buiten beschouwing laat, en die bovendien een scheiding tussen fysiek en geestelijk veronderstelt die naar mijn overtuiging niet meer op deze wijze te handhaven is.

Scheppen en appèl ineen: van een mechanistisch naar een relationeel model

In mijn eigen theologische optiek, die voortbouwt op het denken

van Alfred North Whitehead (1861-1947), wordt deze tweedeling overwonnen. Gods appelleren is daarin niet beperkt tot Gods relatie tot de mens, maar is een fundamenteel aspect van Gods relatie tot *alles* wat bestaat, beter gezegd: tot al wat daardoor gáát bestaan. Zo krijgt dit appelleren hier tevens een scheppingsdimensie.

Whitehead was behalve filosoof ook vooraanstaand wiskundige en natuurwetenschapper. Zijn denken is het best te begrijpen als we het zien in het licht van de omwenteling die hij ermee beoogt. Hij is namelijk diep ontevreden met het mechanistische denkschema dat vanaf de 16^e eeuw de dominante manier is geworden om de werkelijkheid te begrijpen. Ernstige tekortkomingen daarvan ziet hij niet alleen als het gaat om mens en cultuur, maar ook - en onverwachter wellicht - met betrekking tot de fundamenteën van de fysica zelf. Vanuit die onvrede zoekt hij een niet-mechanistische visie op de werkelijkheid te ontwikkelen. Daartoe begrijpt hij het 'werkelijke zijnde' niet langer naar het model van het dode ding en de machine, maar naar het model van het *biologische organisme*.

Eigen aan zo'n organisme is dat het groeit en zichzelf verandert en alleen maar kan bestaan doordat het andere organismen in zich opneemt. Organismen worden dus niet gemaakt, maar maken zichzelf (uit die gegevens). Zelf-veroorzaking is daarmee intrinsiek relationeel van aard. En als zichzelf veroorzakend is een organisme dus geen 'ding', maar een 'gebeuren'.

Deze visie op de werkelijkheid sluit aan bij het dynamische en 'organistische' natuur-begrip van Aristoteles. Al het 'werkelijk zijnde' is als een organisme: een dynamisch proces van zelf-schepping uit de ter beschikking staande gegevens en de mogelijkheden daarvan. Precies dit fundamentele dynamische aspect wordt door Whitehead in lijn met Aristoteles gedacht als een *aangetrokken worden* door God: God vertegenwoordigt en doet voelen wat voor een nieuw gebeuren in haar specifieke context de meest attractieve wordingsmogelijkheid is. God is hierbij echter - anders dan bij Aristoteles - niet een onbewogen object van ons verlangen, maar wordt ook zelf getekend als verlangend naar het werkelijkheid worden van mogelijkheden. Het is dit verlangen van God dat ons mee-verlangen wekt en als ons eigen verlangen 'incarneert'.⁵ En het is dit mee-resonerende verlangen dat de initiatie vormt van het nieuwe wordende gebeuren. Gods appèl als 'roepstem in het gebeuren' is in deze visie dus veel fundamenteler dan enkel een inspirerende oproep. Gods roepen, lokken, is constitutief voor ons, doet ons zijn, scheidt ons. 'Wij' (zo breed als alle werkelijkheid) bestaan slechts omdat we verwekt zijn door Gods verlangen. Zo komen hier de twee bovengenoem-

5 A.N. Whitehead, *Adventures of Ideas*, New York: Free Press, 1978 [1933], p. 198. Voor een uitvoerige uiteenzetting en bespreking van deze werkelijkheidsvisie, zie mijn *Doet God ertoe? Een interpretatie van Whitehead als bijdrage aan een theologie van Gods handelen*, Kampen: Klement, 2004 [1998]. Ook beschikbaar via <www.palmyreoomen.nl>.

God is ten aanzien van alles noodzakelijke voorwaarde – zonder God geen gebeurtenissen, geen wereld; maar God is van niets voldoende voorwaarde – want zonder wereldlijke gebeurtenissen geen realisering.

de lijnen - het appèl motief en het ontologische scheppingsmotief - bijeen (zoals ook het geval is in de Pinksterhymne waar die spreekt van '*Creator Spiritus*').

Relationele visie op schepping

Door dit bijeenkomen van appèl en schepping is dus ook 'scheppen' van betekenis veranderd. De nieuwe wordende gebeurtenis ontstaat door de ervaring van Gods appèl als een eigen doel. Het ontstaat daarbij niet als een 'ding', maar als

een 'beginnend gebeuren'. Voor de realisering van de door God als attractief getoonde mogelijkheid is God echter aangewezen op hoe die nieuwe gebeurtenis in haar proces van zelf-schepping dat doel zal concretiseren en omvormen tot werkelijkheid (zoals een choreograaf op de dansers, of een dirigent op de musici).

De hier gevolgde denklijn betekent, dat er geen gebeuren kan zijn zonder God, zonder Gods dynamiserende onrustig makende 'roep' die verlost tot verwerkelijking van de - in de gegeven omstandigheden - mooiste mogelijkheden, maar dat er tegelijkertijd ook niets feitelijk gerealiseerd zou worden zonder de zelf-schepping van de zo geconstitueerde wereldlijke actoren. Wat God 'doet' is 'verlangen wekken en zo het nieuwe gebeuren initiëren', maar het omzetten van mogelijkheden in werkelijkheid kan alleen door dat gebeuren zélf – door te gebeuren. Om het filosofisch technischer te zeggen: God is ten aanzien van alles noodzakelijke voorwaarde – zonder God geen gebeurtenissen, geen wereld; maar God is van niets voldoende voor-

waarde – want zonder wereldlijke gebeurtenissen geen realisering.

Zo zijn *God* en *de wereldlijke gebeurtenissen van zelf-schepping* beide nodig voor schepping met fundamenteel verschillende rollen, en *de gegevenheden* waaruit de nieuwe gebeurtenis zich moet vormen zijn daarbij nog een derde mee-bepalende en deels beperkende factor.⁶

▼

Scheppen is geen werk van God-alleen, en scheppen is geen produceren door God op 'tijdstip nul' van een kant-en-klaar product.

De hier geschetste theologische zienswijze volgend, zijn er enkele markante zaken over 'schepping' te zeggen: namelijk dat *scheppen geen werk is van God-alleen*, en dat *scheppen geen produceren is door God op 'tijdstip nul' van een kant-en-klaar product*. Nee, Gods scheppingswerk is een continu proces waarin Gods verlangen steeds nieuwe gebeurtenissen tot 'zijn' wekt, en dat om tot feitelijke realisering te leiden de zo verwekte nieuwe gebeurtenissen als handelend subject nodig heeft.

Zeker is het ook markant te noemen dat in deze relationele zienswijze, anders dan gebruikelijk, de notie van schepping niet gekoppeld is aan de notie van door God verordonnerde natuurwetten. Sterker, volgens deze visie 'zijn' er geen natuurwetten. De zogenoemde wetmatigheden zijn *patronen* die ontstaan in de veelheid van gebeurtenissen. Immers iedere gebeurtenis wordt geïnitieerd door het aan God ontleende verlangen naar wat in haar specifieke omstandigheden de mooiste mogelijkheid is om te realiseren. Wanneer gebeur-

6 A.N. Whitehead, *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, Corrected Edition, New York: Free Press, 1978 [1929], p. 244-245.

God is dus niet een schepper die vooraf en van buitenaf natuurwetten oplegt.

tenissen grote overeenkomst vertonen qua omstandigheden, zal ook hun aan God ontleende begindoel vaak grote onderlinge overeenkomst vertonen, en daarmee ook veelal hun feitelijke realisering. Zo kan er een patroon

ontstaan in de veelheid van gebeurtenissen dat wij aanduiden als 'natuurwet'. God is zo dus niet een schepper die vooraf en van buitenaf natuurwetten oplegt, maar degene krachtens wie er 'wet'matigheid kan ontstaan, doordat de gebeurtenissen deelhebben aan de waarde-georiënteerde natuur van God.⁷ Dit betekent ook dat de vaak geopperde kwestie of en hoe de natuurwetten God ruimte laten om in de wereld nog iets te doen, hier totaal niet aan de orde is.⁸ God is ten aanzien van ieder particulier gebeuren actief, altijd en overal, en steeds anders in relatie tot andere omstandigheden. Alleen daardoor kan er een voortgaande concrete loop der gebeurtenissen zijn.

Dat er drie bronnen zijn van ieder gebeuren (de gegevenheden, het aan God ontleende verlangen en de zelf-realisering van het nieuwe gebeuren) houdt in dat er een grote mate van *contingentie* of *niet-noodzakelijkheid* is in het feitelijk verloop van de wereldlijke processen. En hoewel niets zou bestaan zonder Gods dynamiserende attractie, is niets van wat er gebeurt of is gebeurd rechtstreeks te herleiden op God. Wat God voor ogen staat, zien we enkel in de gebrokenheid van wat de wereldlijke processen daarvan weten op te vangen en weten te realiseren. Er zijn daarom aan de natuur niet in rechtstreekse

7 Whitehead, *Adventures of Ideas*, p. 112 en 130.

8 Deze zienswijze verschilt dus fundamenteel met de visies van Murphy en Polkinghorne, genoemd in mijn 'Theologische perspectieven' (dit TGL-nummer).

zin 'scheppingsordeningen' af te lezen, of bedoelingen van God.

Dit betekent ook dat de wereld niet af is en niet volmaakt is. *Schepping kan dus altijd beter!* Niet omdat God prutswerk afgeleverd zou hebben (God levert immers geen werk, dat doen de wereldlijke entiteiten), maar omdat er een oneindig verschil blijft tussen wat God voor ogen heeft en wat daarvan door de wereldlijke entiteiten gerealiseerd wordt.

Geloven dat God Schepper is betekent aldus: geloven dat God permanent actief present is in alles - een presentie zonder welke er geen gebeuren, geen wereld zou zijn - maar wel 'incognito'. Met alle onrust die dit inzicht van de 'verborgen aanwezigheid Gods' met zich meebrengt. Met alle rust ook van God nabij te weten in iedere steen of stuk hout, in iedere mens (Eckhart).

Ter afsluiting

In het voorafgaande is een denkwijze ontvouwd die het theologisch denken vlot kan trekken, want weghaalt uit een 'mechanistisch' denken over God en wereld, waarmee problematische denkbeelden als deïsme of Gods doorbreken of omzeilen van natuurwetten uit beeld verdwijnen. Ik zie het bovendien als een eminent voordeel dat deze zienswijze zo het spreken over

▼

**Schepping
kan dus
altijd beter!
Niet omdat
God prutswerk
afgeleverd zou
hebben
(God levert
immers geen
werk, dat doen
de wereldlijke
entiteiten), maar
omdat er een
oneindig verschil
blijft tussen wat
God voor ogen
heeft en wat
daarvan door de
wereldlijke entiteiten
gerealiseerd wordt.**

▼

Zo kan God ook ter sprake komen in de context van verlangen, van zorg, van klacht en kwetsbaarheid, van nabijheid.

God bevrijdt uit een eenzijdig taalveld van 'maken' en 'orde', en in verband brengt met zaken als zelf-wording, als relationaliteit, als contingentie. Zo kan God ook ter sprake komen in de context van verlangen, van zorg, van klacht en kwetsbaarheid, van nabijheid.

Waar theologie met natuurwetenschappen contact zoekt, loopt ze het gevaar vooral te focussen op orde en wetmatigheid. Het is mijns inziens echter van het grootste belang dat in dat contact ook deze existentiële noties behouden en benoemd kunnen blijven worden.

Dit artikel is in de inleiding een proeve genoemd van de 'derde denkweg' in het omgaan van theologie met natuurwetenschap. Een weg waarin contact en leerbereidheid het winnen van conflictueuze afkeuring of neutrale afzijdigheid. Door het oor te luisteren te leggen bij een filosoof-natuurwetenschapper bleek de theologie een ook voor haar vruchtbaar denkkader aangereikt te kunnen krijgen. Vast niet voor de eeuwigheid, want aan alle kanten - zowel in de wetenschappen, als in de filosofie en theologie - gaat het denken en zoeken door. Het *fides quaerens intellectum* (geloof dat inzicht zoekt) is dus met recht een proces te noemen, waarin een weg maar gevonden kan worden door je op weg te begeven. ◀

▶ **Palmyre Oomen** is theoloog, bioloog en filosoof.

Zij promoveerde in Nijmegen op een studie naar de betekenis van de filosofie van A.N. Whitehead voor de theologie. Tot 2013 was zij Thomas More hoogleraar Wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Eindhoven en senior-onderzoeker 'Theologie en Natuurwetenschap' aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Zij is lid van de TGL-redactieraad.

p.oomen@ru.nl